

увагу питанням освіти, використанню досягнень сучасної науки й техніки, а також п'яти фундаментальним свободам ринку європейської спільноти. Саме тому потрібна віртуальна «відкритість кордонів» між різними освітніми системами європейських держав, у цьому полягає прагматизм ідеї створення такого освітнього простору. До створення єдиного освітнього простору залучають кращих фахівців. І за 26 років незалежності України значна частина з них – це наші науковці, серед яких є молоді й перспективні. І в цьому для нас на сьогоднішній день виникає проблема, яка лежить в соціокультурній, економічній і геополітичній площині. Освітньою моделлю XIX століття класичних європейських університетів стала модель Вільгельма фон Гумбольдта, і базувалася вона на двох основних свободах – свободі викладати і свободі навчатися. Більшою мірою вона була орієнтована на фундаментальні дослідження в науці. Ідеальною метою цієї освітньої філософії було отримання знань, де знання були вищою метою і розглядалися як самоціль. У кінці XX століття ця класична модель зіткнулася з певними труднощами соціального і економічного характеру. Разом із причинами, викликаними переходом до постіндустріального суспільства, це було пов'язано і з поголовною комерціалізацією системи освіти і, як наслідок, збільшенням кількості вищих учбових закладів. До недавнього часу наша країна у цьому випереджала багато європейських країн і мала більше 800 ВНЗ. Внаслідок стали відчутними «інфляція» освітніх послуг і зниження якості освіти. Не менш тривожним (а в європейському просторі особливо відчутним) наслідком стає той факт, що високий рівень громадян з вищою освітою не може позитивно впливати на рівень безробіття. Таким чином, засоби громадян, вкладені в здобуття вищої освіти іноді можуть виявитися «замороженими», або й гірше – витраченими даремно. У цьому випадку ринкові механізми, закладені в систему освіти, стають детонатором процесів безробіття і невпевненості молоді у завтрашньому дні. На порядку денному виникло питання економічної і громадської ефективності вищої освіти. Реалії XXI століття підтверджують той факт, що знання не можуть бути лише самоціллю, а повинні допомагати суспільству в зменшенні соціальної напруги і сприяти його економічному процвітанню. Згідно Лісабонської стратегії знання розглядаються не лише як свобода,

але і як рушійна сила соціально-економічного розвитку країн.

Український народ вистояв і визначився у напрямку свого руху до Європи у 2013 році на Майданах Гідності по всій Україні. Не завадила цьому рухові й гібридна війна, нав'язана нам Росією. Активізувавши процес деколонізації України, наш народ не повинен втратити свій суверенітет і знову ставати залежним від будь-яких потенційно існуючих метрополій.

Література:

1. Бухарин С.Н., Малков С.Ю. Эволюция элиты. – М.: Академический проект, Гаудеамус, 2014. – 281 с.
2. Десять лет внешней политики России : Материалы Первого Конвента Российской ассоциации международных исследований / Под ред. А.В. Торкунова. – М.: РОССПЭН, 2003. – 784 с.
3. Донатела дела Порта, Альберто Вануччи. Брудні оборудки: учасники, ресурси та механізми політичної корупції / Пер. з англійської. – К.: «К.І.С.», 2006. – 302 с.
4. Дроботенко М.М. Проблема зміни еліт, або чи працюють «соціальні ліфти» для молоді? // Українознавчий альманах. Випуск 14. – К., 2013. – 284 с. – С.103 – 106.

References:

1. BUKHARYN, S.N., MALKOV, S.YU. (2014). *Evolutsiia elity* [Evolution of the elite]. Akademicheskiiy proekt; Haudeamus. Moscow. 281 pp. [in Rus.].
2. *Desyat' let vneshney politiki Rossii: Materialy Pervogo Konventa Rossijskoj assotsiatsii mezhdunarodnykh issledovanij* [Ten Years of Russian Foreign Policy: Proceedings of the First Convention of the Russian Association for International Studies] (2003). Torkunov, A.V. (ed.). ROSSPEN, Moscow. 784 pp. [in Rus.].
3. DELA PORTA, DONATELA, VANUCHCHI, AL'BERTO (2006). *Brudni oboruddky: uchasnyky, resursy ta mekhanizmy politychnoji koruptsiji* [Dirty deals: participants, resources and mechanisms of political corruption]. «K.I.S.», Kyiv. 302 pp. [in Ukr.].
4. DROBOTENKO, M.M. (2013). Problema zminy elit, abo chi pratsyuyut' «sotsial'ni lifty» dlya molody? "The problem of change of elites or work or «social elevator» for young people?" In: *Ukrayinoznvchy a'l'manakh*, no. 14. Kyiv, pp. 103 – 106. [in Ukr.].

УДК (172.13+323.233): 94(447)«1991/...»

Олексій Ліончук

Творення громадянського суспільства в незалежній Україні як ознака подолання постколоніального синдрому (на прикладі акцій громадянської непокори 1993-2010)

Анотація. Статтю присвячено питанню розбудови громадянського суспільства в Україні у 1993-2010 рр. Щоб подолати залежність від колишньої метрополії, потрібно вибудувати або відродити власні суспільні інститути, засоби масової інформації (бажано, щоб вони виходили українською мовою), профспілковий рух, релігійні організації тощо. Після проголошення незалежності більшість міжнародних експертів скептично ставилися до незалежної України, вони навіть погано уявляли собі, де вона розташована і прогнозували її швидкий розпад або ж нове поглинання Росією. Та страйки

гірників Донбасу в 1993 р. і мирне вирішення їхніх проблем засвідчили, що Україна йде іншим шляхом, ніж колишня метрополія. Це підтвердили і мирні протести українців на Майдані Незалежності в Києві у 2004-2005 рр., і поява різних громадських об'єднань "знизу" до, під час та після Помаранчевої революції. Російську Федерацію непокоїть сам факт існування незалежної держави Україна. Це занепокоєння збільшилося після відторгнення українськими громадянами російського шляху розвитку після 2004 року та відновлення діалогу щодо повноцінного членства в Європейському Союзі та НАТО.

Ключові слова: Громадянське суспільство, суспільні протести, постколоніальний розвиток.

Oleksiy Lionchuk

Formation of Civil Society in Independent Ukraine as a Feature of Overcoming of Postcolonial Syndrome (on Example of Civil Protests in 1993–2010)

Abstract. The article is devoted to the development of civil society in Ukraine in 1993-2010 years. To overcome the dependence from the former metropolis, we need to build or restore our social institutions, media (it is desirable that to publish in Ukrainian), the trade union movement, religious organizations and others. After the proclamation of independence, most of international experts were skeptical about the independent Ukraine, most dimly imagined where it is situated and predicted for her the rapid disintegration or new absorption by Russia. But the miner's strikes in Donbass in 1993 and the peaceful solution of their problems showed that Ukraine is going by a different way than the former metropolis. This was confirmed by the peaceful protests of Ukrainians on Independence Square in Kiev in 2004-2005., and the emergence of various public organizations "from the bottom" before, during and after the Orange Revolution. Particularly the Russian Federation is troubling by the very existence of an independent state of Ukraine. This concern increased after the rejection by the Ukrainian citizens from the Russian way of development after 2004 and the resumption of dialogue about full membership in the European Union and NATO.

The economic problems significantly slowed the development of civil institutions and considerably influenced on the political activity of citizens. But the movement from the former metropolis at the community level occurred much faster than at the public one. Of course, the dominance in the informative and cultural space of the Russian-speaking and Russian by definition products were extremely aggressive, which influenced on the subsequent feeling of inferiority complex among the citizens of Ukraine. Russian strategists tried hard to deepen the division in Ukrainian society since the historical memory of Eastern and Western parts of Ukraine is different. But in the most difficult moments for the country the social forces of the East and the West of the country were like a united front in its support, thereby overcoming complexes, which imposed from the imperial centers by centuries. All actions of civil disobedience demonstrated that Ukrainian society is willing to defend their rights, in contrast to Russia, where leaders know better. This demonstration was primarily intended for the internal use, but it appeared that it gave the good information for thought by the international community.

Keywords: Civil Society, Public Protests, Post-Colonial Development.

Понад 25 років Україна de jure є незалежною, демократичною та суверенною державою. Та лише після двох революцій і гібридної війни, розпочатої російською стороною, українське суспільство поставило перед собою низку питань: що означає бути незалежними, які це відкриває перспективи, які накладає обов'язки, що таке демократія та свобода? Саме ці питання визначають актуальність цього дослідження, в якому автор обґрунтовує певні етапи розвитку громадянського суспільства в Україні на прикладі акцій громадянської непокори в 1993 – 2010 рр.

Необхідно констатувати, що успіх демократичних перетворень залежить від того, наскільки суспільство є згуртованим та ідентифікує себе громадянами країни, в якій вони проживають. Якщо ж країна є розділеною за релігійним чи національним принципами, реалізація демократичних стандартів відбувається значно повільніше й складніше. Україна довгий час була яскравим прикладом того, як працюють технології роз'єднання на «Схід» і «Захід», таку недалекоглядну та небезпечну політику активно підтримували впродовж десятиліть певні політичні сили.

Основними дефініціями для досліджуваної проблеми є: громадянське суспільство, постколоніальна держава, метрополія, колоніалізм, суспільні рухи.

Найбільш поширеним на сьогодні залишається визначення громадянського суспільства, яке подають у своєму підручнику „Політологія” О. Бабкіна і В. Горбатенко: “Громадянське суспільство – це суспільство громадян із високим рівнем економічних, соціальних, політичних, культурних і моральних рис, яке спільно утворює розвинені правові відносини, суспільство рівноправних громадян, яке не залежить

від держави, але взаємодіє з нею заради суспільного блага” [12, с.126].

Інституційно постколоніальна держава – це країна, що в минулому була колонією, котру детермінує чи співформує історія, її сучасність з огляду на колоніальний спадок. Тяглими залишаються зв'язки між цією державою та колишньою метрополією. Характерними ознаками постколоніальних держав є: зовнішня та внутрішня слабкість, політична нестабільність, економічна недорозвиненість та нечітка самоідентифікація населення [2, с. 151]. На жаль, усі вище перераховані ознаки має і Україна.

Колоніалізм – це підкорення держав і народів більш сильними державами з подальшим поширенням на них дії власного суверенітету. Проявами колоніалізму є: політичне панування метрополії з домінуванням однієї нації, різний порядок у формуванні та функціонуванні державних установ на територіях колонії та метрополії, обмеження прав населення колонії. Для колоніалізму характерні економічна експлуатація периферії метрополією, профанація релігійних та культурних особливостей автохтонного населення, нав'язування власної культури та ідеології, що виконують функцію виправдання колоніального панування, а також пропагування імперських стереотипів та міфів [2, с. 36].

Громадянське суспільство має таку ж структуру, як і суспільство в цілому. Її складають багатоманітні суспільні відносини – економічні, соціальні, політичні, соціокультурні тощо та їх суб'єкти, за винятком держави [18, с. 315].

Окремою складовою громадянського суспільства є позаінституційні об'єднання, наприклад, футбольні фанати, які є загалом поза політикою, але

мають своє чітке бачення розвитку країни. Такі об'єднання, як правило, є антисистемними, але ефективними у протистоянні з державними силовими структурами.

Так склалося історично, що сучасні українські землі понад 300 років перебували у складі інших державних утворень. Спочатку під владою Речі Посполитої та Московії, а з кінця XVIII ст. – австрійської та російської монархій. Остання трансформувалася в СРСР, зберігши авторитарно-тоталітарний стиль в управлінні підконтрольними територіями, при цьому суттєво вдосконаливши репресивно-каральну систему, яка з певними косметичними перетвореннями проіснувала ще 70 років.

Після доволі несподіваного розпаду Радянського Союзу, Україна розпочала будувати свою державність на досить дивній суміші національних традицій та радянського спадку. У медійному просторі продовжувала доминувати російська мова, російські та російськомовні газети та російське державне ТБ “Останкіно” (останнє транслювалося на українських частотах до 1993 р.). В умовах дії такого жорсткого російського інформаційного поля значна частина громадян України продовжували вважати україномовний продукт меншвартісним та другосортним. А на міжнародній арені про існування держави Україна знали нечисленні фахівці. Більшість світу й надалі вважала, що це частина Росії. Суттєво ситуацію змінили події як всередині самої РФ, так і в Україні.

7 червня 1993 р. розпочався страйк шахтарів Донбасу, який підтримали інші галузі промисловості. Страйкарі висунули не лише соціально-економічні, але й політичні вимоги: надати Донбасу регіональну автономію, провести в країні референдум щодо довіри Президентові, Верховній Раді та радам усіх рівнів. Страйк досяг свого апогею 14–15 червня 1993 р. Безпосередньою підставою для початку страйку стало стрімке зростання цін на продовольчі товари, що контролювалися державою. Страйкарі відхили пропозицію зустрітися з урядовою комісією для обговорення економічних вимог. Страйком наполягав на тому, що спочатку мають бути виконані політичні вимоги. У столиці влада спочатку намагалася ігнорувати страйк та його вимоги. Парламент зібрався 14 червня для обговорення ситуації навколо страйку гірників, як результат обговорень було відхилено вимогу референдуму. Хоча Леоніду Кравчуку вдалося переконати депутатів у необхідності підтримати проведення референдуму. 16 червня близько 20 тисяч страйкуючих шахтарів оточили міську раду м. Первомайськ із вимогою її розпуску, а місцевих депутатів заблокували у приміщенні, доки всі вони не напишуть заяви про відставку. Намагаючись з гідністю вийти з ситуації вся Первомайська міська рада подала у відставку “на знак протесту проти антинародної політики президента Кравчука” [1]. Страйк розпочали працівники шахти ім. Засядька, гірники покинули територію шахти і вирішили йти до Кіровоцької районної ради. Проходячи повз редакцію місцевої газети, вони повідомили журналістам, що страйкують. Газетярі зателефонували у Міський

страйковий комітет і розповіли про ситуацію, що склалася. До шахтарів вийшов Голова ради і запропонував їм скласти список вимог. Прибув до стін райради Михайло Крилов, співголова Міського страйкому, для того, аби розібратися в ситуації. Він пояснив шахтарям, що вони розпочали свій страйк передчасно (загальний страйк гірників Донбасу був запланований на наступний тиждень). Крилов взяв на себе керівництво мітингом, занотовував вимоги, котрі виголошували протестувальники. Зачитавши всі пункти для схвалення їх мітингувальниками, передав їх до страйкому для того, аби видрукувати на машинці й передати представникам влади [1].

Зі страйкового комітету телефонували усім шахтам області, а звіди приходили представники з'ясувати, що відбувається.

Лише після того, як страйк на українському Донбасі став загальним і безстроковим, в уряді усвідомили всю серйозність ситуації. У столиці почали шукати шляхи швидкого врегулювання ситуації. На переговори із шахтарями відрядили Юхима Звягільського, колишнього директора шахти ім. Засядька та экс-мера Донецька. Він був призначений першим віце-прем'єром в уряді. Звягільський повернувся на малу батьківщину, щоб за допомогою старих зв'язків і реноме чесної людини переконати протестувальників повернутися до роботи та укласти угоду із страйковим комітетом. Робітники, нетхненні своєю політичною перемогою (було погоджено, що в 1994 р. відбудуться парламентські та президентські вибори), фактично повернулися на свої робочі місця в очікуванні виконання економічної частини їхніх вимог. Остаточний варіант угоди між сторонами передбачав підвищення заробітних плат шахтарям вдвічі. Робітникам інших галузей пообіцяли приблизно те саме. Але страйк набув таких значних масштабів через те, що протестувальники не бачили доцільності лише в економічних вимогах, бо як влучно сказали самі ж шахтарі: “Який сенс у збільшенні платні, якщо наступного тижня ціни знову піднімуть?” [1].

Небезпека цієї ситуації полягала в тому, що політична ціє наклатася на економічну і виникла загроза повернення від демократії до авторитарно-тоталітарних методів у керівництві державою. До того ж, західні експерти прогнозували швидкий розпад або ж взагалі зникнення України як держави. Але більшість суспільства не підтримало вимог шахтарів з Донбасу, окрім того і Президент, і Парламент погодилися на дострокові вибори. Зокрема, президентські вибори 1994 р. засвідчили, що попри гостру боротьбу під час виборчої кампанії й фактичний поділ українського суспільства на дві приблизно рівні частини (прихильників Кравчука і прихильників Кучми), передача владних повноважень від одного президента до іншого відбулася в мирний спосіб. Україна гідно витримала “іспит” на демократію і цілісність держави [4, с. 171].

Російська політична криза була розв'язана в абсолютному протилежний спосіб. Протистояння між Верховною Радою РФ і президентом Борисом Єльциним досягло свого апогею 3-4 жовтня 1993 р., що перейшло у збройне протистояння. З одного

боку, генерал Руцкой закликав військову авіацію бомбардувати Кремль, а з іншого – Єльцин запровадив у Москві надзвичайний стан і було введено до столиці війська та бронетехніку. Пікантність ситуації полягала в тому, що і парламент, і президент були обрані на перших демократичних виборах 1990 р., а отже, були легітимними. Та все ж вони не змогли розділити владні повноваження між собою. Окрім того, більшість депутатів були переконаними реваншистами, які прагнули відновити СРСР/Російську імперію, а команда Єльцина їм у цьому, на їхню думку, заважала (хоча і там вистачало прихильників відродження імперської величі). Власне, залучення військ, застосування сили і зброї – це традиційні дії російської влади проти будь-яких протестів. Ця криза не стала винятком. Під час сутічок загинуло, за офіційними даними, близько 150 осіб.

Дуже влучно порівняв українську та російську кризи та їх розв'язання російський історик Дмитрій Фурман: "Україна витримала, якщо можна так висловитися, екзамен на демократію, який ми в дійсності провалили в жовтні 1993 р., і все ще не ясно, коли ми наважимося на перездачу. І те, що це відбулося на фоні страшних економічних труднощів (великою мірою породжених об'єктивними причинами, а не недалекою українського керівництва), лише збільшує українські заслуги (екзамен здавався на "пустий шлунок)". У політичному аспекті, аспекті перебудови демократії, "молодший брат" виявився більш талановитим, ніж "старший" – факт, який, очевидно, ще не дійшов повністю до свідомості "старшого", бо це підриває ідею "старшинства" [16, с. 70].

Саме тому, за влучним висловом Л. Лук'яненка, основна відмінність між українцями та росіянами полягає у підходах до формування влади. "Росіяни стверджують, дайте нам твердого правителя, а українці – дайте нам твердий закон" [9].

Та все ж перманентні спроби Кремля втримати Україну в сфері свого впливу не припинялися від самого проголошення незалежності. Так, наприклад, на Донбасі з 1991 р. діяли цілком легально відділи Донського та Кубанського козацтва, які склали присягу на вірність Росії. На відміну від державних структур, що взагалі не реагували на таку діяльність, реакція активних громадян, котрі об'єдналися в 1992 р. у Громадську організацію «Українське козацтво» була протилежною. Вони звернулися з конструктивними пропозиціями до президента Кравчука, аби зліквідувати загрозу з боку проросійських сил. Зокрема, пропонувалося заснувати козацькі поселення на прикордонній території (особливу увагу звертали на Донбас та південь України), створити при Національній гвардії козацькі прикордонні підрозділи тощо [14, арк. 117-118]. На жаль, такі пропозиції залишилися не почутими і не реалізованими. Чинники як боялися, так і бояться громадських ініціатив, вбачаючи в них загрозу для своєї влади. І тим самим давали підстави для РФ переконувати Захід у тому, що Україна – то штучна держава. Для Москви було незбагненним, що

українці, на її переконання – "молодші брати", були здатні побудувати насправді суверенну державу. Кремлівська еліта постійно переконувала Білий Дім, що Україна – то не держава. Цікавою є теза російського політикуму на тему того, що немає сенсу підтримувати привабливість українського проекту, порівнюючи Україну зі штатом Техас. Техас є так само американським, як Україна – російською [15, с. 173]. Проте неодноразовий спротив українських громадян неправомірним діям державної влади, переконував Захід у зворотному.

Засоби масової інформації почали подавати суспільству оперативну і об'єктивну інформацію. Одним з наймасовіших друкованих видань була газета "Сільські вісті", яка довгий час асоціювалася з Соціалістичною партією України (СПУ) на чолі з Олександром Морозом. На шпальтах газети гостро критикувалася політика чинної влади. Однією з перших незалежних газет в Україні були "Київські відомості", що позиціонували себе як об'єктивне видання, у котрому зважено подавалася інформація. Це видання – одне з перших, яке видавалося двома мовами, українською та російською. Однією з наймасовіших російськомовних газет були "Факты и комментарии", редакційна політика яких характеризувалася як провладна. У 1993 р. з'явився перший недержавний телевізійний канал "Інтер", що транслювався замість російського Останкіна (пізніше ОРТ). Першим генеральним директором "Інтера" був Олександр Зінченко. Сам телеканал проводив лояльну до влади редакційну політику, оскільки Зінченко із 1992 до 2004 рр. був членом політичної партії СДПУ(о), яка активно підтримувала політику урядів Президента Кучми, а її багаторічний лідер Віктор Медведчук у 2002–2004 рр. був главою Адміністрації Президента. Регіональні ЗМІ на початку незалежності, як і все суспільство, були у жахливому стані. Більшість із них припинила своє існування. Але, приміром, у Рівному місцевий осередок Народного Руху України, який очолював Василь Червоний, відродив видавництво газети "Волинь", яку у роки II світової війни редагував письменник Улас Самчук. Газета розміщувала історичні матеріали про минуле краю, про політичну ситуацію в області та державі загалом. У Львові найпопулярнішою і, відповідно, наймасовішою у 1990-х рр. була газета "Високий замок", яка на початку XXI ст. розповсюджувалася не лише у Львові та Львівській області, а й на теренах всієї Західної України, а також Києва. Оскільки в більшості осель звичайний стаціонарний телефон і телевізор тоді був великою розкішшю, то саме друковані газети були основним джерелом інформації для громадян і, відповідно, вони активно впливали на формування громадської думки про події в країні та світі.

У 1999 р. в Україні відбувалися чергові вибори Президента і, аби забезпечити другу каденцію Леонідові Кучмі, ЗМІ, які підпорядковувалися провладним партіям і олігархам, для суспільства зробили таку цікаву картинку: на шпальтах газет і в телевізійних ефірах розповідали про досягнення Президента та його команди, хоча в кишенях пересічних громадян ті досягнення не відчувалися. До

того ж, представників бюджетної сфери змушували голосувати за чинного керівника держави під загрозою звільнення. Аби принаймні мінімізувати цей тиск на виборців було створено громадську організацію Комітет виборців України, яка активно почала моніторити виборчий процес в усіх регіонах країни, оприлюднюючи факти порушення виборчого законодавства. Це був перший пасивний опір активної частини суспільства незаконним діям влади. Також із великими труднощами вдалося надрукувати та розповсюдити книгу Д. Чобота "Свистун", де викривалися справжні "досягнення" Президента Кучми під час першої каденції. Тобто влада чітко усвідомила, яку силу та небезпеку має інформація. Це було однією з форм пасивного опору суспільства щодо тодішньої влади. Крім того, було скопійовано російський сценарій президентських виборів: у РФ 1996 р. головним суперником Єльцина став лідер місцевих комуністів Зюганов, в Україні – у 1999 р. головним конкурентом діючого президента Кучми став 1-ий секретар ЦК КПУ Симоненко [17, с. 132]. Тому за пасивної згоди суспільства результат був відомий наперед.

Другий термін президенства Л. Кучми розпочався із так званої "оксамитової революції" у Верховній Раді, коли для створення пропрезидентської більшості було змінено керівництво Парламенту. Так, замість Олександра Ткаченка головою Ради став Іван Плющ, а його першим заступником – Віктор Медведчук. До нової більшості увійшли різні політичні сили від націонал-демократів до об'єднаних соціал-демократів Медведчука та дрібніших політичних груп. Вони підтримали кандидатуру Віктора Юценка, подану Президентом на посаду Прем'єр-міністра, команді якого вдалося погасити борги з виплати пенсій, перевести розрахунки між державою та підприємствами в енергетичній сфері на готівковий розрахунок, забезпечити своєчасну виплату заробітних плат і стипендій. У пересічних громадян з'явилася надія на краще життя. З іншого боку, адміністрація Кучми розпочала утискати незалежні мас-медіа в «кращих» радянських традиціях. Аби уникнути форс-мажорних обставин, до редакцій газет, телевізійних каналів, радіостанцій надсилали інструкції як потрібно висвітлювати події, які події взагалі не висвітлювати, у кого з політиків брати коментарі, а кого ігнорувати. Такі інструкції сама журналістська спільнота назвала «темниками». Політику темників курували громадяни РФ, зокрема Марат Гельман. Саме тому більшість відомих текстів темників написані російською мовою. Тих журналістів, які наважувалися критикувати владу, звільняли з роботи, погрожували, били і навіть убивали.

Надзвичайно незручним особисто для Президента Кучми був журналіст Георгій Гонгадзе, котрий у 1999 р. літав до США з метою привернути увагу керівництва Білого дому до утисків свободи слова в Україні. У 2000 р. він разом із однопдумцями заснував перше Інтернет-видання в Україні "Українська правда", що успішно функціонує і сьогодні, але вже без свого засновника. Гонгадзе зник 16 вересня 2000 р. у Києві, згодом його понівечене і обезголовлене тіло знайшли у Таращанському лісі під

Києвом. Спочатку це збурило практично всіх журналістів країни, які вимагали знайти їхнього колегу, а після знайдення його останків – покарати убивць. Після оприлюднення записів, зроблених колишнім охоронцем Президента Кучми, майором Служби безпеки України Миколою Мельниченком, розпочалася перша акція громадянської непокори, яка згодом дістала назву "Україна без Кучми". Акція тривала з 29 листопада 2000 р. до 9 березня 2001 р. Координаторами акцій були народний депутат України Юрій Луценко (фракція СПУ), громадський діяч Володимир Черемис, пізніше до протестувальників долучилася лідерка Всеукраїнського об'єднання "Батьківщина" Юлія Тимошенко, а також члени праворадикальної партії УНА-УНСО. У Києві на Хрещатику було розбито наметове містечко, яке кілька разів переносилося та неодноразово розганялося працівниками міліції. Столиці на підтримку акцій протесту намагалися дістатись тисячі людей з регіонів (переважно західних і центральних). Дещо дивно виглядав на той період часу альянс правих із лівими у боротьбі за владу. Вимоги політиків і суспільства зводилися до відставки Л. Кучми з посади Президента – добровільного або шляхом імпічменту в з боку Парламенту, знайдення та покарання замовників і виконавців убивства журналістів Гонгадзе та Александрова (останнього було жорстоко побито у місті Слов'янськ Донецької області, від отриманих травм він і помер), відставки генерального прокурора України Олександр Потебенька, та міністра МВС Юрія Кравченка. Суспільно-політична криза, що виникла після оприлюднених в українській пресі та міжнародній спільноті аудіозаписів із президентського кабінету, отримала назву "касетний скандал". Криза засвідчила, що суспільство прагне до якісних змін не лише в економіці, а також у суспільному житті, насамперед, у його ціннісному вимірі. У Парламенті було створено слідчу комісію щодо убивств журналістів, тоді як активні громадяни самі утворили комітет "За правду". Влада під надуманими приводами намагалася розігнати наметове містечко протестувальників, а міжнародна спільнота закликала українську владу дотримуватися принципів демократії та свободи слова. Саме після подій вересня 2000 – березня 2001 рр. українське суспільство довідалося про міжнародну громадську організацію журналістів "Репортери без кордонів", яка почала активно вести моніторинг ситуації зі станом свободи слова в Україні.

Ситуація в суспільстві та країні була напруженою. В обласних центрах протестувальники публічно спалювали опудала з портретом Кучми, у Києві після протестних акцій почалися масові затримання громадян, правоохоронці навіть забирали людей із потягів, автобусів, особливо тих, хто розмовляв українською мовою. Одну з лідерок політичної опозиції, Ю. Тимошенко, помістили до слідчого ізолятора, після чого 9 березня 2001 р. протестувальники активно пікетували будівлю МВС у Києві, дійшло до сутичок із міліцією. Це стало приводом, аби силовим способом розігнати наметове містечко на київському Майдані. Але владі довелося

виконати частину вимог суспільства, у відставку з посади міністра МВС подав Кравченко, а також Генеральний прокурор Потебенько. Ситуація із “справою Гонгадзе” була у підвишеному стані (такою вона залишається і сьогодні), журналісти та суспільство й надалі вимагали покарати убивць. Було зрозуміло, що цей протест був лише початком змін у суспільній активності та свідомості, більшість громадян хотіли жити у правовій державі, вільно висловлювати свої погляди. У цих прагненнях українців, поки що пасивно, підтримала міжнародна спільнота.

Таким чином, у 2000 – 2001 рр. мала місце перша спроба розв’язання політичних питань шляхом Майдану, спроба опозиційних політиків розбудити суспільство, опертися на нього. Сильним об’єднуючим фактором була ненависть до діючої влади, особливо у регіонах. Але був і страх перед можливими репресіями. Українська опозиція, особливо з національно-демократичного табору, звернула увагу на настрої в суспільстві. Проте саме політики злякалися повстання: лідери протестних акцій не змогли повести людей за собою, тому не відбулися як вожді. Та все ж ці акції закинули в свідомість суспільства ідею про масовий опір владній системі.

Чергові вибори Президента України, що проходили восени 2004 р. відбувалися в атмосфері суспільно-політичної напруги. Провладним кандидатом на посаду став В. Янукович, який був діючим головою уряду. Від опозиції найреальнішим конкурентом був Віктор Ющенко, якого підтримали національно-демократичні сили, а також ВО Батьківщина разом із Юлією Тимошенко. Влада у столиці та в регіонах чинила безпрецедентний тиск на виборців, особливо на працівників державних установ і студентів. Тому суспільство чекало змін і в соціальній сфері, і в зовнішній політиці, і у відновленні верховенства права, тобто запити громадян були серйозними. Аби не допустити фальсифікації результатів голосування, в Україну приїхала безпрецедентно велика кількість міжнародних спостерігачів. Перший тур пройшов відносно спокійно у межах правового поля, мінімальну перевагу отримав опозиційний кандидат Ющенко. Проте у другому турі в східних областях відбулися масові фальсифікації результатів голосувань. Так, у Донецьку проголосувало 103% виборців і 100% з них за В. Януковича. Один із міжнародних спостерігачів Олексій Кинєв в інтерв’ю Інтернет-виданню “Українська правда” заявив: “Відверто кажучи, на мене, який спостерігав виборчі кампанії по всій території Росії від Таймиру та Карелії до Калінінграда і бачив різні способи маніпуляції, донецькі вибори справили шокуєче враження. Зазвичай маніпуляції здійснюють “тихо”, щоб ніхто нічого не побачив. Тут все було підкреслено безсоромно, безцеремонно, нахабно, так ніби нам (спостерігачам) всім виглядом і діями давали зрозуміти: геть з дороги, ми ні перед чим не зупинимось, чорне назвемо білим, а біле – чорним і знищимо будь-кого, хто захоче нам завадити” [8, с. 149]. Такі брутальні дії влади змусили

суспільство вдатися до мирних акцій громадянської непокори.

Нарикінці листопада 2004 р. сотні тисяч людей вийшли на вулиці, вийшли на майдани, головним із яких став майдан Незалежності у Києві. Майже всі центральні площі країни заповнили учасники мирних акцій протесту проти існуючого режиму. Особливістю київського Майдану стала позитивна енергетика, якою було наповнено повітря завдяки щирому, доброзичливому настрою людей.

Як пояснити спалах громадянської активності? Були моменти, коли на вулицях Києва навколо майдану Незалежності стояло понад мільйон людей. Люди різного віку і соціального стану стояли на морозі в сльоту, стояли 17 днів і стояли б ще скільки потрібно. Знайшлася б достатня кількість тих, хто незважаючи ні на що, пішли б на ризик штурму [7, с. 8]. Чого вони хотіли й чого не приймали, ризикуючи посадами, здоров’ям і, можливо, життям?

Люди відчули себе громадянами, всупереч усім очікуванням, проявивши неабияку мужність, мудрість, віру та терпіння. І це стосується не лише прихильників опозиційного кандидата. “Біло-блакитні” теж відстоювали свою позицію, свій вибір, свого кандидата. Цей факт видається дуже важливим у масштабах країни, бо в ці дні Київ став уособленням суверенної, незалежної та єдиної України [13, с. 15]. Він, як ніколи раніше у новій історії України, зібрав велику кількість людей із різних регіонів України, з Півдня і Півночі, зі Сходу і Заходу, громадян із різними переконаннями, “помаранчевих” і “біло-блакитних”. Кожен висловлював свою позицію. Співрозмовники обмінювались аргументами та фактами, деякі з них були дійсно правдивими, але невідомими для опонентів.

На відміну від протестувальників, лідери опозиції у перші два дні акції громадянської непокори виглядали розгубленими. З’ясувалось, що, крім загальних закликів до опору, опозиція не мала чіткого плану дій на цей в цілому прогнозований випадок.

Лише на третій день, після неоднозначно сприйнятої багатьма громадянами процедури складання Ющенком президентської присяги на Острозькій Біблії у напівпорожній залі Верховної Ради, дії опозиції стали осмисленими. Жорсткій блокаді було піддано всі урядові будинки. Одночасно десятки й сотні сесій місцевих рад спонтанно скликалися від столиці й до далеких регіонів, щоб проголосити: вибори сфальсифіковано, ЦВК має піти у відставку. А ради західних областей України відразу ж оголосили Ющенка президентом на своїй території.

Важливо виокремити дві різні за своїм змістом функції Майдану, який став головним суб’єктом Помаранчевої революції, уособленням її триумфу. Одна з них мала суто інструментальну спрямованість: у взаємодії з іншими електоральними механізмами Майдан працював (і досить ефективно) на перемогу блоку “Сила народу” та його кандидата на президентських виборах.

Проте набагато важливішою для суспільства залишається інша функція Майдану. Вона має ірраціональний підтекст (характер) і не має

безпосереднього зв'язку з результатами виборів. Йдеться про вплив Майдану на процес духовного самоусвідомлення та самовиявлення нації. Незадовго до подій осені 2004 р. аналітики змушені були констатувати, що за роки незалежності українська нація не відтворила сповна духовні цінності, ідейно-моральне обличчя, віру в саму себе [3, с. 20]. На той момент обличчя українського народу, велич його душі, глибоке коріння української духовної традиції, найвищі ідейно-моральні цінності виявилися у пафосі Майдану. По суті, відбулось нове відкриття потужного духовного потенціалу українського народу. Події Помаранчевої революції просто приголомшили цим відкриттям не лише самих себе, а й світову спільноту.

Занепокоєння у зв'язку з ситуацією в Україні висловив верховний представник ЄС із зовнішньої політики та політики безпеки Хав'єр Солана, який 24 листопада в інтерв'ю радіостанції "Німецька хвиля", порівнюючи підхід ЄС до Білорусі та до України, нагадав: "І Євросоюз, і НАТО мали кращі відносини з Україною. Якщо ситуація у цій країні погіршуватиметься, нам доведеться змінити підхід". 25 листопада у виступі перед Комітетом закордонних справ Європейського парламенту Солана зазначив, що найближчі дні та тижні будуть вирішальними як для розвитку України демократичним шляхом, так і для майбутніх відносин офіційного Києва з Євросоюзом. Було підкреслено необхідність прозорого розслідування із залученням міжнародних спостерігачів усіх скарг щодо проведення голосування, як і скарг щодо порушень у процесі передвиборчої кампанії [10, с. 42]. Комітет закордонних справ запропонував негайно послати делегацію Європарламенту до України для здійснення моніторингу.

Особливо посприяла таким неприємним тенденціям виборча кампанія провладного кандидата Віктора Януковича, що спрямовувалася російськими політтехнологами. Тому цей кандидат на посаду Президента України на вирішальному етапі кампанії наважився висунути гасла подвійного громадянства і надання російській мові статусу другої державної. Не можна стверджувати, що характер виборчої кампанії Януковича наперед визначив ставлення політичних керівників і громадян Росії до українських виборів Президента і Помаранчевої революції. Більш справедливим буде твердження, що поява на політичній авансцені Януковича з його кримінальними справами у російських архівах, була наперед прахована у Москві.

Гасла провладного кандидата не визначалися його інтелектуальною залежністю від російських фахівців. Він не вдавався до дипломатичного замовчування та інших маневрів, щоб сподобатись усім українським виборцям, тому що точно знав: за нього голосуватимуть виключно у південних і східних регіонах. Тобто тільки там, де люди надавали особливо великого значення теплим відносинам із Росією.

Роздмухування сепаратистських настроїв у південних і східних областях тривало впродовж всієї виборчої дистанції у боротьбі за посаду Президента

України. Очільники обласних державних адміністрацій Харківщини та Донеччини назвали протести в столиці спробою "помаранчевого перевороту" в державі. Євген Кушнар'єв під час виступу на провладній маніфестації в Харкові зазначив, що галичани не будуть нав'язувати їм свої правила і погляди. Анатолій Близнюк (голова Донецької ОДА у 2002 – 2005 рр.) на аналогічному зібранні в Донецьку заявив: "Донбасс никто и никогда не поставит на колени" [19, с. 88]. Апогеєм таких дій і висловлювань став з'їзд депутатів всіх рівнів південно-східних областей України у Северодонецьку на Луганщині, де учасники закликали проголосити Південно-Східну Українську республіку за умови, якщо президентом не буде проголошений Янукович. На захід прибув тодішній мер Москви Юрій Лужков, що було промовистим фактом – Російська Федерація визнає таку "державу". На той момент проукраїнські сили на тих теренах перебували в зародковому стані, активістів брутально залякували. Та й комплекс "меншого брата" був ще надто сильним.

Після програшу президентських виборів проросійські сили були дещо розгубленими і спантелеченими, як і їхні кремлівські покровителі. Нова українська влада зробила спробу реформувати міждержавне об'єднання Грузії, України, Азербайджану і Молдови (ГУАМ) у більш тісний регіональний союз, аби ефективніше протистояти впливам Росії. У серпні 2005 р., попри серйозне невдоволення Владіміра Путіна, Віктор Ющенко та Міхеїл Саакашвілі (тодішній Президент Грузії) ініціювали утворення Спільноти Демократичного Вибору, як співдружність демократичних держав на пограниччі з Росією [5, с. 320]. На що РФ відповідала торгівельними санкціями, енергетичними війнами, а в 2008 р. – військовим вторгненням до Грузії. Така типова неоімперіальна політика продовжується й сьогодні.

Кожна нова команда, що спромоглася здобути перемогу на виборах і в їх результаті прийти до влади, отримує складне випробування на єдність і здатність ефективно працювати. Так звані "помаранчеві" не змогли подолати тих розбіжностей, що мали місце всередині правлячої коаліції. Президент Ющенко виявився нездатним до розв'язання внутрішніх конфліктів у середовищі своїх однодумців. Його слабкість як лідера ставала все більш помітною для суспільства загалом. Він надавав перевагу довгим промовам на загальні теми і здавалося, що він є вкрай далеким від проблем пересічних громадян. Але найгіршим було те, що нові чиновники, особливо на місцях, не менш цинічні та корумповані, ніж їхні попередники. Це викликало серйозне розчарування і апатію в суспільстві, чим вдало скористалися нові опозиціонери на чолі з Віктором Януковичем.

Парламентські вибори 2006 р. відбувалися у досить непростих політичних умовах. Відповідно до конституційної реформи з грудня 2004 р. Верховна Рада України отримувала ширші повноваження щодо питань формування уряду коаліцією парламентських фракцій. Нове виборче законодавство передбачало вибори лише за партійними списками, які формувалися в абсолютно

непрозорий спосіб, тобто право бути обраним стало привілеєм певного кола осіб. Особливістю цих виборів було також те, що такий підхід застосовувався також і на виборах місцевих рад та міських, селищних та сільських голів. Новий закон також знизив прохідний бар'єр з 4 до 3%, що додатково спровокувало участь у виборах значної кількості політичних партій та виборчих блоків – 45-ти. Пересічні громадяни були розгубленими і збайдужілими, тому агітацію сприймали мляво. А ситуація була наступною: «Наша Україна» як пропрезидентська політична сила відбивала атаки звідусіль, Блок Юлії Тимошенко (БЮТ) критикував уряд як корупціонерів і зрадників ідеалів Майдану, Партія Регіонів на чолі з Януковичем вже традиційно виступала за тісну співпрацю та надання офіційного статусу російській мові, Комуністична партія критикувала всіх як агентів і маріонеток Заходу [5, с. 325].

Конституційна реформа 2004 р. розбалансувала повноваження між виконавчою, законодавчою гілками влади та Президентом. Тому протистояння, яке призвело б до чергової політичної кризи, було лише питанням часу. Уряд очолив Янукович, який практично ігнорував розпорядження Президента, одним із наслідків чого у зовнішній політиці, стало гальмування євроатлантичної інтеграції України. У стінах парламенту групи впливу, які підтримували Януковича та його команду, вирішили всупереч законодавству та Конституції зібрати у межах коаліції конституційну більшість для абсолютної монополізації влади. Президент зважився видати указ про розпуск Верховної Ради V скликання, що спровокувало проплачені «протести» як коаліціантів, так і представників «помаранчевих» сил. Таким чином, мала місце профанація ідеалів Майдану і відплата за непрозоре і нечітке законодавство, яке ухвалювали в стінах Парламенту. У суспільстві зростала відроза до політики і політиків [6, с. 383].

Висміювання Майдану тривало в таких шоу, як Майдан's, показуючи, що то все було на марне, ніби якась розвага. Але найгірше, що таку програму переглядали мільйони громадян України.

Профанацію ідеалів Майдану спричиняли постійні публічні конфлікти між прем'єркою Тимошенко та президентом Ющенком. Це не додавало їм авторитету ні в очах українського суспільства, ні міжнародної спільноти. Врешті ця ситуація мала позитивні наслідки лише для Януковича, його прихильників всередині країни та для сусідньої Росії. Еліта останньої вкотре доводила західним партнерам, що незалежна українська держава на політичній мапі світу – то велика помилка. Новий президент РФ Дмитрій Мєдведев навіть відмовився вислати нового посла до Києва, поки президентом України є Ющенко, що було кричущим порушенням дипломатичного протоколу.

Президентом України в 2010 р. став демократично обраний Віктор Янукович, який одразу розпочав повертати українську політику й економіку в проросійському напрямку. Маємо на увазі не лише одіозні Харківські угоди, закріплення на законодавчому рівні позаблокового статусу України та інші реверанси у бік колишньої метрополії, але, в

першу чергу, придушення здобутків громадянського суспільства всередині країни.

Економічна криза в країні тривала перманентно, від осені 2008 р. вона поглиблювалася, коштів у бюджеті хронічно не вистачало. Тому новий уряд на чолі з Миколою Азаровим вирішив збільшити податковий тиск на малий та середній бізнес в Україні, внісши відповідні законодавчі зміни до Податкового кодексу. Така урядова ініціатива серйозно насторожила малих і середніх підприємців по всій країні, але влада не зважала на зауваження та пропозиції бізнесу.

16 листопада розпочалися перші акції протесту проти прийняття нової редакції Податкового кодексу України. Ці акції мали попереджувальну мету – змусити владу піти на поступки. Але ця влада розуміла поступки як прояв слабкості, тому нова парламентська більшість 21 листопада 2010 р. прийняла в цілому урядовий проект Податкового кодексу. Наступного дня розпочалися масові акції протесту в Києві на Майдані незалежності. Участь в акції взяли від 6 тисяч (за даними МВС) до декількох десятків тисяч підприємців з усієї України. Протестувальники вимагали від президента Януковича вето прийнятий депутатами закон. З промовистими плакатами «Кодексу – ні!» та «Руки геть від наших грошей!» підприємці вирушили до стін Адміністрації Президента. Протестувальники заблокували вулиці Інститутську та Хрещатик і розпочали зводити намети на Майдані. Ситуація ставала все напруженішою, вимоги підприємців підтримала тодішня політична опозиція режиму Януковича. Пам'ятаючи 2004 р., влада розуміла всю складність ситуації, але й намагалася зберегти обличчя, щоб суспільство не помітило її слабкості. Цікаву назву отримав у суспільстві ухвалений Парламентом Кодекс – КАТ, від прізвищ авторів «кодекс Азарова-Тігіпка».

Для ефективної координації своїх дій підприємці створили Національну координаційну раду підприємців як колективний орган різних галузей малого та середнього бізнесу. До виконавчого штабу організації увійшли О. Продан, М. Волинець, С. Доротич, Ю. Єременко, В. Рой, В. Попик, М. Свистович, А. Панаєтов, М. Хоменко, Л. Кущенко, С. Трошина [11]. 23 листопада було повідомлено, що акція протесту має безстроковий характер. До акцій протесту було долучено студентів київських вишів, а також на підтримку вирушили підприємці з областей. Влада у відповідь спробувала знести намети на Майдані силами міліції, проте спроба була невдалою. Підприємці з регіонів приїздили на Майдан «вахтовим методом», змінюючи один одного через кілька днів. Станом на 25 листопада на головній площі столиці було 15 – 20 тисяч протестувальників. Поруч з вимогами вето Кодексу та забезпечити захист підприємницької діяльності на законодавчому рівні, додалися політичні – відставка уряду та дострокові вибори до Верховної Ради України в 2011 р. Зважаючи на те, що єдність підприємців у той момент не вдалося похитнути, уряд та президент змушені були піти на публічні переговори. 27 листопада до

підприємців на Майдан прийшли президент Янукович та прем'єр-міністр Азаров, публічно пообіцявши знайти компроміс і доопрацювати Податковий кодекс. Того ж дня зібралася спільна робоча група з представників уряду та Національної координаційної ради під головуванням міністра фінансів Ярошенка.

Несприйняття присутності Януковича та Азарова на Майдані проявилось в досить креативний спосіб: після того, як очільники держави залиши територію Майдану Незалежності, протестувальники помили його водою з милом. Масові мітинги на підтримку Податкового майдану проходили у Львові, Кіровограді (нині – Кропивницькому), Харкові, Івано-Франківську та Полтаві. 2 грудня чергова акція протесту зібрала близько 2 тисяч осіб, Верховна Рада, врахувавши президентські поправки, ухвалила Податковий кодекс у цілому. Національна координаційна рада більшістю голосів прийняла рішення про припинення акцій протесту, усвідомлюючи, що протестний потенціал себе вичерпує та й економічні вимоги влада частково виконала. Проте меншість не погодилася припиняти протест. Та вже 3 грудня наметове містечко було знесене представниками комунальних служб столиці та під наглядом міліції, яка оточила Майдан по периметру. Прибирання відбувалося відносно спокійно, але в грубій формі: тих, хто спав у наметах, з них витягали, 6 осіб було затримано, але 5 одразу відпустили. Президент Янукович назвав дії комунальників і правоохоронців демократичними. Формальною підставою для знесення наметів було рішення Окружного адміністративного суду м. Києва про заборону масових акцій у центрі міста у період з 27.11 по 03.12.2010 р. з посиланням на те, що на місці наметового містечка будуть встановлювати новорічну ялинку [11].

Найактивніших учасників Податкового майдану режим Януковича переслідував практично до початку Революції Гідності. Більшість представників малого та середнього бізнесу активно підтримували Євромайдан фінансово та матеріально, розцінюючи це як продовження незавершеної тоді, в 2010 р., справи. Закономірним є питання: чому тоді решта суспільства не підтримала протест підприємців – цього фундаменту громадянського суспільства? По-перше, на той момент суспільство було ще недостатньо консолідоване, а проблеми підприємців для решти громадян не мали такого гострого значення. По-друге, підприємці у переважній більшості пересічних громадян асоціювалися із стереотипом ще радянського періоду як спекулянти. Ту саму проблему мали і протести ліквідаторів аварії на ЧАЕС та «афганців»: вони не мали широкої підтримки, позаяк підіймали ті проблеми, які зачіпали виключно їхні корпоративні інтереси. Та все ж вони демонстрували владі, що її становище насправді дуже хитке та непевне, незважаючи на позірну міць і монолітність.

Зрештою, суспільство чинило пасивний опір режиму Януковича від початку його каденції. Чого варта лише популярна кричалка футбольних фанатів кievського «Динамо» – «Спасибо жителям Донбасса...»,

яку підхопили і в інших містах – від Львова до Харкова.

Отже, українське суспільство, як і держава, пройшло не простий шлях еволюції. Попри всі проблеми та негаразди, як внутрішні, так і зовнішні, громадянський поступ йшов по висхідній траєкторії. Економічні проблеми суттєво сповільнили розвиток громадянських інституцій і неабияк вплинули на політичну активність громадян. Але рух від колишньої метрополії на суспільному рівні відбувався набагато швидше, ніж на державному. Звичайно, засилля в інформаційному та культурному просторі російськомовного і російського продукту було вкрай агресивним, що впливало на подальше побутування комплексу меншовартості серед громадян України. Після Помаранчевої революції ситуація на короткий відрізок часу покращилася, хоча російськомовний продукт з ефірів нікуди не зник. Російська пропаганда продовжувала агресивно працювати на території України, особливо в питанні євроатлантичної інтеграції України (чого варті протести проти спільних навчань українських ЗС із військами країн-членів НАТО). Російські стратеги всіляко намагалися поглибити поділ в українському суспільстві, використовуючи різницю в історичній пам'яті Східної та Західної частин України. Але в найважчі для держави моменти суспільні сили і Сходу, і Заходу країни виступали єдиним фронтом на її підтримку, тим самим долаючи комплекси, які нав'язувалися з імперських центрів століттями. Усі акції громадянської непокори демонстрували, що українське суспільство готове відстоювати свої права, на відміну від російського соціуму, у якому традиційно «правителям віднеє». Ця демонстрація перш за все була призначена «для внутрішнього вжитку», але виходило так, що вона давала добру інформацію для роздумів також світовому співтовариству.

Література:

1. Борисов В., Кларк С. Реформа і революція в комуністичному заповіднику. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://uamoderna.com/shafka-dok/clarke-borisov-miners-strike>.
2. Gawrycki M. F., Szeptycki A. Podporządkowanie – niedorozwój – wyobcowanie. Postkolonializm a stosunki międzynarodowe. Warszawa: WUW, 2011. – 284 s.
3. Гальчинський А. Помаранчева революція і нова влада / А. Гальчинський. – К.: Либідь, 2005. – 347 с.
4. Грицак Я. Нарис історії України. Формування модерної української нації XIX – XX століття / Я. Грицак. – К.: Генеза, 1996. – 175 с.
5. Yekelchuk S. Ukraina. Narodziny nowoczesnego narodu. Kraków: WUJ, 2009. – 337 s.
6. Касьянов Г. Україна 1991 – 2007: нариси новітньої історії / Г. Касьянов. – К.: Наш час, 2008. – 432 с.
7. Коцюбинська М. Ми на майдані і Майдан у наших душах // Сучасність. – 2005. – № 2. – С. 5 – 9.
8. Кульчицький В. Помаранчева революція / В. Кульчицький. – К.: Генеза, 2005. – 396 с.